

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИ ТА ЇХ ЗАКРІПЛЕННЯ В КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

УДК 342.7:342.57

DOI <https://doi.org/10.32782/ehrlichsjournal-2025-14.01>

ВОЛОДИМИР БУКАЧ

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, міжнародного
права та публічно-правових дисциплін*

Київського університету інтелектуальної власності та права, Україна

ORCID: 0000-0001-9836-9524

Анотація. У науковій статті досліджуються конституційні політичні права та свободи людини і громадянина як ключовий елемент правового статусу особи в демократичній державі. Аналізується сутність політичних прав і свобод як засобів участі особи в публічному житті та як механізмів реалізації народовладдя. Підкреслюється, що ці права є не лише юридичними гарантіями участі громадян у формуванні та здійсненні державної влади, а й основою демократичного контролю над нею, що сприяє підзвітності, прозорості й утвердженню верховенства права. Зазначається, що політичні права і свободи становлять невід'ємну частину системи конституційних прав людини першого покоління, історично сформованих у процесі боротьби за свободу та рівність. Особливу увагу приділено філософському підґрунтя інституту політичних прав, зокрема концепції свободи як природного стану особи.

У статті розглядаються різні наукові підходи до тлумачення поняття суб'єктивного права, зокрема критика обмеженого уявлення про нього лише як про елемент конкретних правовідносин. Обґрунтовано позицію, що суб'єктивне право може існувати й реалізовуватися поза межами індивідуальних правовідносин, а політичні права виступають саме як такі реальні можливості особи, які не зводяться лише до формальних юридичних актів. Аналізується коло основних політичних прав, закріплених Конституцією України, зокрема: право на участь в управлінні державними справами, обирати та бути обраними, право на об'єднання, на звернення, на участь у референдумах, мирних зібраннях тощо. Наголошено, що окремі з цих прав реалізуються як індивідуально, так і колективно, що зумовлено їхньою природою та суспільним призначенням.

Здійснено критичний аналіз твердження про виключну приналежність політичних прав лише громадянам. У статті аргументується, що низка конституційних політичних прав (наприклад, право на звернення) належить не лише громадянам, а й усім особам, які перебувають під юрисдикцією України, що узгоджується з принципом універсальності прав людини. Зроблено висновок, що політичні права та свободи людини і громадянина відіграють не лише функціональну, а й ціннісну роль, будучи засобом легітимації державної влади, каналом зворотного зв'язку між суспільством і державою та необхідною умовою повноцінної реалізації інших прав і свобод. У цьому контексті вони постають не лише як формально закріплені юридичні норми, а як реальні соціально-правові інструменти, що забезпечують змістовне наповнення демократичної форми правління.

Ключові слова: конституційні права і свободи, політичні права, правовий статус особи, суб'єктивні права, демократична держава, народовладдя, участь громадян у владі, громадянське суспільство, політичні партії, публічна влада.

POLITICAL RIGHTS AND FREEDOMS OF INDIVIDUALS AND CITIZENS AND THEIR CONSOLIDATION IN THE CONSTITUTION OF UKRAINE

UDC 342.7:342.57

DOI <https://doi.org/10.32782/ehrlichsjournal-2025-14.01>

VOLODYMYR BUKACH

*Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Constitutional, International Law and Public Law
Disciplines*

Kyiv University of Intellectual Property and Law, Ukraine

ORCID: 0000-0001-9836-9524

Abstract. The scientific article explores constitutional political rights and freedoms of the individual and citizen as a key element of the legal status of the person in a democratic state. It analyzes the essence of political rights and freedoms as means of participation of the individual in public life and as mechanisms for the implementation of popular sovereignty. It is emphasized that these rights are not only legal guarantees of citizens' participation in the formation and exercise of state power but also form the basis of democratic control over it, contributing to accountability, transparency, and the establishment of the rule of law. It is noted that political rights and freedoms constitute an integral part of the system of first-generation constitutional human rights, historically formed in the process of struggle for freedom and equality. Particular attention is paid to the philosophical foundations of the institution of political rights, specifically the concept of freedom as the natural state of the person.

The article considers various scholarly approaches to the interpretation of the concept of subjective rights, including criticism of the limited view of them solely as elements of specific legal relations. The position is substantiated that subjective rights can exist and be exercised beyond individual legal relationships, and that political rights represent such real possibilities of the person that are not reduced merely to formal legal acts. The range of fundamental political rights enshrined in the Constitution of Ukraine is analyzed, including: the right to participate in state governance, the right to elect and be elected, the right to association, the right to petition, the right to participate in referendums, peaceful assemblies, and others. It is stressed that some of these rights are exercised both individually and collectively, which is conditioned by their nature and social purpose.

A critical analysis is carried out regarding the assertion that political rights belong exclusively to citizens. The article argues that a number of constitutional political rights (for example, the right to petition) belong not only to citizens but to all persons under the jurisdiction of Ukraine, which is consistent with the principle of universality of human rights. The conclusion is made that political rights and freedoms of the individual and citizen play not only a functional but also a value-based role, serving as a means of legitimizing state power, a feedback channel between society and the state, and a necessary condition for the full realization of other rights and freedoms. In this context, they appear not only as formally enshrined legal norms but also as real socio-legal instruments that provide substantive content to the democratic form of governance.

Key words: constitutional rights and freedoms, political rights, legal status of the individual, subjective rights, democratic state, popular sovereignty, citizen participation in governance, civil society, political parties, public authority.

Постановка проблеми. Конституційні політичні права та свободи людини і громадянина є ключовим елементом правового статусу особи. Незважаючи на їх нормативне закріплення в Конституції України, на практиці залишаються актуальними питання щодо повноти реалізації цих прав, забезпечення їх ефективного захисту, а також осмислення їхньої сутності не лише як юридичних гарантій, а як реальних інструментів участі особи в публічному житті. Проблема полягає в обмеженому тлумаченні політичних прав виключно як атрибутів громадянства, тоді як принцип універсальності прав людини потребує ширшого підходу, що враховує суб'єктивні права всіх осіб, які перебувають під юрисдикцією держави.

Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення політичних прав не лише як формально закріплених норм, а і як соціально-правових механізмів, що легітимують державну владу, забезпечують зворотний зв'язок між громадянами й органами влади і гарантують участь у демократичному процесі. У центрі уваги постає також філософське осмислення свободи як природного стану особи, що слугує підґрунтям для інституційного розвитку політичних прав у демократичній державі. Таким чином, дослідження спрямоване на поглиблення розуміння політичних прав не лише в юридичному, а й у суспільному та ціннісному вимірах.

Питання захисту прав і свобод та забезпечення їх реалізації завжди серед науковців викликає увагу до зазначених проблем. Серед багатьох прав і свобод особливе місце посідають політичні права і свободи. Дослідженнями зазначених прав останнім часом займається все більше науковців. Так, цікавими є дослідження: Д. Лук'янова «Держава і політичні партії (проблеми співвідношення та взаємодії)» [2], наукові праці І. Музики «Конституційно-правовий статус політичних партій в Україні» [3], Т. Слинко, О. Кушніренко «Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні» [4], М. Примуша «Політико-правове регулювання діяльності політичних партій» [5] тощо. У наукових працях, на які здійснено посилання, переважно досліджуються сутнісні характеристики політичних прав і свобод людини та громадянина, зокрема розкриваються їх понятійна основа та змістове наповнення.

Метою цієї статті є характеристика конституційних прав і свобод людини в Україні, а також процес їх реалізації.

Виклад основних результатів дослідження. Інститут прав і свобод людини та громадянина посідає провідне місце в структурі конституційного права. Політичні права і свободи виступають засобами реалізації особистої участі в управлінні суспільними процесами, що є необхідною умовою функціонування демократичної та правової держави. Вони становлять концептуальну основу правового статусу особи, сприяючи утвердженню громадянського суспільства, підвищенню відкритості та підзвітності органів влади, а також реалізації принципу верховенства права. У демократичному суспільстві саме права і свободи людини та механізми їх гарантування визначають зміст і вектор державної політики. При цьому держава несе відповідальність перед особою за результати своєї діяльності, а забезпечення та захист прав і свобод людини розглядаються як її першочерговий конституційний обов'язок (ст. 3 Конституції України) [1].

Конституційні політичні права і свободи людини та громадянина становлять фундаментальну складову правового статусу особи та відіграють ключову роль у забезпеченні ефективного функціонування демократичного ладу. Їхній зміст полягає у закріпленні юридичних механізмів, що гарантують можливість участі особи у формуванні, здійсненні та контролі державної влади, забезпечують реалізацію політичної волі народу та втілення принципу народовладдя як базової конституційної засади.

У демократичному суспільстві політичні права і свободи, закріплюючи суверенну волю народу й індивідуальну свободу кожної особи, відіграють ключову роль у гарантуванні захисту від потенційного зловживання владними повноваженнями. Ідейно-філософською основою зазначеного інституту виступає концепція свободи як природного стану людини та фундаментальної цінності, що зумовлює її правосуб'єктність і гідність.

Політичні права і свободи виступають окремим різновидом конституційних суб'єктивних прав, формуючи вагомий складову системи прав і свобод людини та громадянина. Їх зміст відображає не лише потенційну, а й реальну можливість особи брати участь у політичному житті суспільства, що прямо закріплена на рівні Конституції України. На цьому аспекті слід особливо наголосити, оскільки в юридичній доктрині досі поширеним є підхід, відповідно до якого суб'єктивне право розглядається лише як елемент конкретного правовідношення, що виникає за умови настання відповідного юридичного факту. Така інтерпретація неодноразово піддавалася обґрунтованій критиці в науковій літературі. Цілком слушною видається позиція, згідно з якою спосіб набуття, форма реалізації або правовий механізм забезпечення того чи іншого права не мають визначального значення для кваліфікації його як суб'єктивного права.

Загалом слід погодитися з позицією, висловленою А. Колодієм у науковій монографії, згідно з якою суб'єктивне право не варто ототожнювати з правовідносинами. Автор обґрунтовано підкреслює, що низка загальних прав, зокрема таких, які належать громадянам та іншим суб'єктам, можуть існувати та реалізовуватись і поза межами конкретних правовідносин. До таких прав, зокрема, належать право на життя, на індивідуальний зовнішній вигляд, на харчування, на продовження роду тощо. Крім того, правовідносини охоплюють не лише суб'єктивні права, а й юридичні обов'язки. Хоча права й обов'язки взаємопов'язані, вони мають самостійне правове значення і не можуть зводитися одне до одного.

Варто зазначити, що змістом правових відносин треба вважати саму діяльність (поведінку, взаємодію) їх учасників, а права й обов'язки останніх, зафіксовані в законодавстві, – формою правовідносин [6, с. 101–102].

Політичні права і свободи доцільно розглядати як гарантовану Конституцією України та забезпечену публічною владою можливість громадян індивідуально або колективно брати участь у суспільно-політичному житті держави через об'єднання в політичні партії та громадські організації. Це також стосується реалізації державної і політичної влади громадянами, що сприяє їх зближенню з державою.

Політичні права громадян становлять необхідну передумову для функціонування інших видів прав, оскільки вони є органічною основою демократичної системи й водночас виконують роль механізму контролю за владою. Влада повинна орієнтуватися на ці цінності, обмежувати власні повноваження відповідно до них, а також визнавати та гарантувати їх захист.

Більшість науковців дотримуються позиції, що конституційні політичні права і свободи належать виключно громадянам. Водночас, на нашу думку, така теза є хибною і потребує критичного перегляду. Зокрема, слід звернути увагу на положення статті 40 Конституції України, яка встановлює право на звернення, що адресоване не лише громадянам. Відповідна норма конституції проголошує: «Усі мають

право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, які зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк». Таким чином, право на звернення поширюється на всіх осіб без винятку, що свідчить про ширший зміст політичних прав і свобод, ніж це іноді розглядається в науковій доктрині.

Конституційні політичні права і свободи можуть реалізовуватися громадянами як індивідуально, так і колективно через об'єднання у відповідні громадські структури. Прикладом політичного права, що реалізується виключно колективно, є право на проведення зборів, мітингів, а також об'єднання в політичні партії та громадські організації, здійснення яких одноособово неможливе.

На відміну від особистих прав і свобод, політичні права спрямовані не на забезпечення індивідуальної автономії, а на реалізацію особистості як активного суб'єкта політичної діяльності. Значення цієї категорії прав полягає у створенні передумов для зміцнення взаємодії між громадянином, суспільством і державою. Політична свобода виступає складовою особистої свободи, адже людина як раціональна істота, носій політичної свідомості та волі, має право виступати як самостійний і вільний учасник політичного процесу.

Конституційні політичні права і свободи безпосередньо пов'язані з участю в суспільно-політичному житті та формуванням органів державної влади та місцевого самоврядування.

Сучасна наукова думка конституціоналістів здебільшого включає до системи конституційних політичних прав і свобод такі основні елементи: право брати участь в управлінні державними та суспільними справами; право вносити пропозиції до державних і громадських органів щодо вдосконалення їх діяльності та критикувати недоліки в роботі; право на об'єднання у громадські організації; свободу слова і преси; а також свободу проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій.

Визначення системи політичних прав і свобод пов'язане з тим, що більшість сучасних міжнародно-правових актів універсального та регіонального рівня, визначаючи обсяг невід'ємних прав і свобод людини, включають такі політичні права, як свобода об'єднання в політичні партії та громадські організації, свобода мирних зборів і асоціацій, право на участь в управлінні державою та право на звернення. Ці права та свободи закріплені в Загальній декларації прав людини 1948 року, а також у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 року. Разом із громадянськими, економічними, соціальними та культурними правами вони становлять обов'язкову складову конституцій демократичних держав.

У юридичній літературі інколи висловлюється думка про відсутність чіткої межі між громадянськими та політичними правами. Основна різниця полягає у тому, що громадянськими правами можуть користуватися всі особи, які перебувають на території держави, – громадяни, особи без громадянства та іноземці, тоді як політичні права належать лише громадянам цієї держави. Ця позиція знаходить підтвердження в низці положень Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року. Зокрема, у статті 25 цього документа сказано про те, що кожен громадянин повинен мати можливість брати участь у веденні державних справ, голосувати та бути обраним [7, с. 9–19]. Подібний підхід також знаходить своє відображення в положеннях національного законодавства, що регулює права і свободи громадян та інших осіб на території держави. Іноземці не можуть бути членами політичних партій України. Це закріплено в Законі України «Про політичні партії в Україні». Зокрема, стаття 6 цього Закону чітко вказує, що членами політичної партії можуть бути лише громадяни України, які мають право голосу на виборах [8].

На основі викладеного можна дійти висновку, що система політичних прав і свобод громадян формується двома взаємопов'язаними підсистемами. Перша підсистема охоплює права, які надають громадянам можливості – як стадії розвитку суб'єктивного права та його остаточні етапи реалізації – брати участь в організації та функціонуванні держави та її органів через різні форми представницької і безпосередньої демократії. Друга підсистема суб'єктивних політичних прав і свобод охоплює невід'ємні права громадян, спрямовані на забезпечення їхньої активної участі в суспільному житті. До цієї категорії належать, зокрема, свобода об'єднань і свобода проведення зборів.

Одним із ключових інструментів безпосередньої участі громадян у вирішенні політичних питань є референдум. Право на референдум охоплює не лише можливість брати участь у всенародному або місцевому голосуванні, але й право ініціювати винесення будь-якого питання на голосування. Крім

того, це право передбачає вимогу врахування результатів загальнонародного або місцевого обговорення для прийняття остаточного рішення з відповідного питання в разі, якщо воно не приймається безпосередньо через референдум.

Питання організації та проведення референдумів детально регламентуються передусім у розділі III Конституції України, а також у Законі України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» [9].

Важко уявити сучасну державу – як із давніми демократичними традиціями, так і таку, що нещодавно розпочала процес демократичних реформ, – у якій громадяни не брали б участі в державному управлінні у тій чи іншій формі. Ця позиція має давнє коріння, як і практика політичної участі громадян, що супроводжує розвиток демократичних суспільств. Така участь є однією з основних форм реалізації принципу закріплення й забезпечення політичних прав і свобод, є гарантом демократичності у взаємовідносинах суб'єктів політичної системи, особливо держави, та інших організацій людей, окремих громадян [6, с. 51].

Вищезазначене свідчить, що участь громадян в управлінні державними справами, на нашу думку, слід розглядати не лише як суб'єктивну можливість, що входить до системи політичних прав і свобод, а і як фундаментальний принцип взаємовідносин між демократичною державою та її громадянами. Цей принцип реалізується насамперед через здійснення політичних прав і свобод, зокрема через категорію «права на участь».

Так, у системі правового статусу людини і громадянина конституційні політичні права та свободи посідають одне з провідних місць, держава не зобов'язана вживати якихось позитивних дій для їх забезпечення, а повинна утриматися від зазіхань на права і свободи, які входять до цієї групи, тобто вони розглядаються як свобода людини від держави, право людини на невторгання держави [10, с. 96].

Політичні права і свободи є ключовим чинником формування правової та демократичної держави. У цьому процесі особливе значення мають політичні права і свободи громадян, а також такі форми політичної активності, як мітинги, демонстрації, вуличні походи та свобода слова, які виступають важливими інструментами впливу на органи влади. Водночас, відповідно до Конституції України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану», можуть вводитися обмеження прав, передбачених статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Основного Закону, зокрема щодо недоторканності житла, свободи пересування, права на страйк, свободи вираження поглядів (з урахуванням обмежень, пов'язаних із поширенням інформації військового характеру), а також права на мирні зібрання.

Отже, конституційний інститут суб'єктивних політичних прав і свобод громадян є складним і багатограним явищем правової дійсності, сутність якого визначається характером і природою взаємовідносин між особою та державою.

До системи конституційних політичних прав і свобод громадян належать: право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (стаття 36 Конституції України); право брати участь в управлінні державними справами, зокрема у всеукраїнських та місцевих референдумах, а також право обиратися та бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування (стаття 38 Конституції України); право на мирні збори, мітинги, вуличні походи та демонстрації (стаття 39 Конституції України); право на звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування та відповідних посадових і службових осіб (стаття 40 Конституції України).

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-vr> (дата звернення: 16.05.2025).
2. Лук'янов Д. В. Держава і політичні партії (проблеми співвідношення та взаємодії) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 20 с.
3. Музика І. В. Конституційно-правовий статус політичних партій в Україні. НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 1998. 32 с.
4. Слин'юк Т. М., Кушніренко О. Г. Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні : навч. посібник. Харків : Арсис. ЛТД, 1998. 176 с.
5. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. Донецьк, 2001. 338 с.
6. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
7. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : прийнятий резолюцією 2200А (21) ГА від 16.12.1966. *Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій*. Амстердам – Київ, 1996. 342 с.

8. Про політичні партії в Україні : Закон України від 05.04.2001 № 2365-III: станом на 19.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (дата звернення: 19 червня 2025).
9. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 26.01.2021 № 1135-IX: станом на 18.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (дата звернення: 19.06.2025).
10. Кравченко В. В. Конституційне право України : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2000. 320 с.

REFERENCES

1. Constitution of Ukraine: Law dated 28.06.1996 No. 254k/96-VR. Database "Legislation of Ukraine". Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр> (accessed: May 16, 2025).
2. Lukyanov, D.V. (2002). The State and Political Parties (Problems of Correlation and Interaction). *Author's abstract of PhD thesis in Law*. Yaroslav the Wise National Law Academy of Ukraine. Kharkiv, 20 p.
3. Muzyka, I.V. (1998). Constitutional and Legal Status of Political Parties in Ukraine. National Academy of Sciences of Ukraine, V.M. Koretsky Institute of State and Law. Kyiv. 32 p.
4. Slynko, T.M., Kushnirenko, O.H. (1998). Constitutional and Legal Status of Citizens' Associations in Ukraine: Textbook. Kharkiv: Arsia LTD, 176 p.
5. Prymush, M.V. (2001). Political and Legal Regulation of Political Parties' Activities. Donetsk. 338 p.
6. Kolodiy, A.M. (1998). Principles of Law of Ukraine: Monograph. Kyiv: Yurinkom Inter. 208 p.
7. International Covenant on Civil and Political Rights: Adopted by UN General Assembly Resolution 2200A (XXI) of 16.12.1966. *Human Rights and Professional Standards for Lawyers in the Documents of International Organizations*. Amsterdam – Kyiv, 1996. 342 p.
8. On Political Parties in Ukraine: Law of Ukraine dated April 5, 2001, No. 2365-III, effective as of December 19, 2024. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (accessed June 19, 2025).
9. On the All-Ukrainian Referendum: Law of Ukraine dated 26.01.2021 No. 1135-IX (as of 18.06.2025). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (accessed: June 19, 2025).
10. Kravchenko, V.V. (2000). Constitutional Law of Ukraine: Textbook. Kyiv: Atika. 320 p.

Дата надходження статті: 19.07.2025

Дата прийняття статті: 15.09.2025

Опубліковано: 28.11.2025